КОНСТИТУЦІЙНА СТАБІЛЬНІСТЬ І ЛЕГІТИМАЦІЯ ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

БАЙРАЧНА Л.К. - кандидат філософських наук, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID 0000-0002-0249-8207

ДАХОВА І.І. - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID 0000-0003-3252-2017

DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.1.1

Стаття присвячена осмисленню еволюції і співвідношенню понять «конституційна стабільність» та «легітимація правового простору». Зроблена спроба довести, що легітимація правового простору, державно-владної діяльності забезпечується насамперед реальними суспільними відносинами, що у своїй сукупності складають конституційний лад.

Ключові слова: конституційна стабільність, легітимність, легітимація правового простору

Категорії «конституційна стабільність», «легітимність», «легітимація правового простору» є предметом наукових пошуків не одного покоління вчених, але реалії життя, що знаходяться в постійній динаміці, нові тенденції, протиріччя, що виникають у процесі еволюції поглядів на ті чи інші поняття, події, потребують подальшого вивчення цих явищ.

Поза всяким сумнівом, конституційна стабільність є однією з найпопулярніших тем у правовій та політичній риториці України протягом останніх років.

Однак раціональне використання поняття «конституційна стабільність» у науковому аналізі сучасних політичних процесів є неповним без ознайомлення з розповсюдженими в західній науці трактуваннями цієї категорії. Так, конституційна стабільність розглядається в декількох аспектах. Перш за все, стабільність розуміють як відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насильства або наявність у держави можливостей, що дозволяють – у кризисній ситуації – впоратись із ним. Конкретизуючи це трактування, шотландський учений Ф. Білі визначає конституційну стабільність як здатність політичного організму до самозбереження в умовах, що загрожують «ідентичності» суспільної системи або самому її існуванню.

По-друге, конституційну стабільність інтерпретують також як функціонування одного уряду протягом певного тривалого періоду, що передбачає його здатність успішно адаптуватись до суспільних відносин, що змінюються. Е. Циммерман визначає урядову стабільність саме як здатність політичних адміністраторів управляти все більш ефективно зі збільшенням їх терміну перебування при владі [14, с. 57].

По-третє, конституційною стабільністю є відсутність структурних змін у політичний системі або наявність здатності управляти ними. Іншими словами, у конституційно стабільній системі або політичний процес не призводить до радикальних змін, або, якщо такі зміни все ж таки мають місце, вони підкорені заздалегідь розробленій правлячою елітою стратегії.

Конституційну стабільність у літературі розуміють як систему зв'язків між різними політичними суб'єктами, що характеризується певною цілісністю й ефективністю функціонування самої системи; стан політичного життя суспільства, що виявляється у стійкому функціонуванні всіх існуючих у суспільстві політичних інститутів; сукуп-

ність політичних процесів, що забезпечують існування і розвиток політичних суб'єктів у політичній системі [2; 3; 7].

Навіть короткий огляд підходів до розуміння конституційної стабільності дозволяє стверджувати, що це багатогранне явище, що включає в себе такі характеристики, як збереження форми правління, громадського порядку, легітимності та належності управління. Категорія стабільності виступає одночасно як характеристика, мета і гарантії засад конституційного ладу.

При здійсненні офіційного тлумачення конституційних положень, що закріплюють права людини, засади організації публічної влади, Конституційний Суд України зважає на необхідність забезпечення конституційної стабільності. Підтвердженням цього є, зокрема, Рішення від 11 грудня 2007 року № 12-рп/2007 (справа про порядок припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України), у пункті 5 мотивувальної частини якого зазначається про необхідність забезпечення стабільності конституційного ладу . Для прикладу можна навести також Рішення від 13 травня 1997 року № 1-рп/1997 (у справі щодо несумісності депутатського мандата), у пункті 5 мотивувальної частини якого сказано, що закріплення на конституційному рівні одного з найважливіших загальновизнаних принципів сучасного права – закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі – є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи в громадян упевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта. А при ухваленні Рішення від 9 червня 1998 року № 8-рп/1998 (справа щодо внесення змін до Конституції України) Конституційний Суд України виходив з необхідності забезпечення стабільності Конституції України [2, с. 135].

На наш погляд, проблема конституційної стабільності значно ускладнюється в тому випадку, коли йдеться не просто про підтримання в суспільно-політичній сфері балансу сил та інтересів, але й про збереження всіх засад демократичної системи. Якби метою була лише стабільна влада, то їх можна було б досягти, надавши можливість одному елементу системи придушити всі інші. Демократія ж виключає таку ситуацію, коли будь-який політичний інститут (партія, група тощо) набуває абсолютну перевагу над іншими. Учасники політичного процесу за демократії повинні володіти силою, достатньою для захисту своїх інтересів, але недостатньою для монополізації влади. Стабільність, стійкість системи – це такий стан, коли будь-які відхилення в діях політичних суб'єктів корегуються реалізацією встановлених, легітимованих норм.

Таким чином, конституційна стабільність є принциповою умовою не лише безпечного існування особи, суспільства і держави, а й їх прогресивного розвитку.

Конституційну стабільність розглядають також як наслідок легітимності влади. Різні групи вчених трактують легітимність порізному, виокремлюючи неоднакові джерела легітимності влади. Сьогодні дослідники воліють говорити вже не про легітимність, а про підтримку населенням певної політичної системи та її фундаментальних цінностей.

На наше переконання, одним із ключових елементів конституційної стабільності і функціонування політичної влади є легітимність.

Легітимність (лат. legitimus – відповідний до закону, правовий) – правова категорія, що відображає зв'язок інтересів людей з їхньою внутрішньою оцінкою, зумовленою особливостями світосприйняття, системи цінностей, переконань, суспільної думки, морально-психологічних чинників, традицій, повсякденних звичок тощо. С.В. Різник вказує, що у вузькому розумінні легітимність означає підтримку, позитивне ставлення, довіру або визнання авторитету влади та державно-правових інститутів суспільною думкою, населенням країни загалом (або великими його групами). Вона є наслідком сприйняття права [9]. І якщо спочатку термін «легітимність» використовували для характеристики державної влади як влади законної, то з часом обсяг змісту цього терміна розширився, і легітимність почала означати не лише законність походження

та способу встановлення влади, а й такий її стан, за якого громадяни (піддані) держави визнають право цієї влади диктувати їм той чи інший спосіб поведінки.

Поняття «легітимність» було введено в обіг Джоном Локком у XVII ст. у «Трактаті про державне правління» (1690 р.), де він піддав критиці ідею божественного походження влади короля й тезу про її абсолютний характер [10]. Локк доводив, що держава створена не Богом, а людьми задля захисту їх невід'ємних прав та інтересів. Тому джерелом політичної влади є народ. Правитель же є легітимним лише до тієї міри, у якій народ визнає його в цій ролі. Учений зазначає: «…якщо хто-небудь силою закону знищує законодавчий орган, усталений у суспільстві, й закони, створені цим органом у відповідності з довірою, виявленою до нього членами цього суспільства, то він, таким чином, руйнує третейський суд, схвалений кожним задля мирного вирішення всіх суперечок, який мав правити за перепону станові війни між людьми. Знищуючи таким чином владу, встановлену загальним правом, яку ніхто, крім нього, не в праві встановити, і запроваджуючи владу без народної довіри, вони фактично вводять стан війни, у якому діє сила без повноважень…». Як вказує М. Савчин, Джон Локк тут прямо підкреслює ідею народного представництва, яке виявляється транслятором народної думки. У свою чергу, парламент уявляється своєрідною платформою, де народні представники на засадах компромісу вирішують суперечки і доходять консенсусу [8, с. 54].

Ця думка неодноразово відтворюється в юридичних позиціях Конституційного Суду України, зокрема, у відомому рішенні від 5 жовтня 2005 року (справа про здійснення влади народом), де КСУ вказав, що «положення частини другої статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» слід розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії та через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України [7].

При цьому якщо йде мова про органи публічної влади, принципово важливим є питання про те, на яких підставах вони створюються, звідки вони отримують повноваження, як визначаються цілі їх діяльності та критерії оцінки результатів. У зв'язку з цим виникає проблема так званих «недієздатних держав» (failed states), які характеризуються іманентною нестабільністю, корумпованістю державного апарату, соціальної та політичної культур, низьким рівнем життя основної частини населення та відсутністю в неї позитивних життєвих перспектив. Тому вони нерідко стають жертвами жорстких диктатур або слугують підґрунтям для дій на їх територіях різного роду напівлегальних, нелегальних, кримінальних організацій. В умовах глобалізації такі держави становлять загрозу глобальній та міжнародній безпеці, оскільки можуть перетворюватись на арену або джерело конфліктів, ставати базою для міжнародного тероризму та злочинності.

Вирішальним важелем легітимності, дієздатності влади, її сили та авторитетності виступає право. Якщо відсутнє право як самостійний механізм і регулятор суспільного, державного і особистого життя, з'являється відчуження влади й народу, нелегітимність відносин між ними, створюється поле безкарності, протизаконних дій влади, що породжує правовий нігілізм у громадян.

Будь-які норми правового або неправового характеру суспільство може сприймати як несправедливі навіть за умови встановлення їх у передбаченому законом порядку та забезпечення виконання законними методами. Хоча такі норми легальні, водночас вони можуть бути нелегітимними, тобто такими, що не сприймаються як правові більшістю населення, суспільною думкою, світовим співтовариством. Водночас із легальними правовими нормами в суспільстві можуть існувати не визнані офіційною владою нелегальні соціальні норми, які діють паралельно з офіційнми нормами або врегульовують важливі суспільні відносини у випадку існування прогалин в офіційно встановленому праві. Вони отримують визнання

серед певних груп чи більшості населення й виступають у ролі нелегальних регуляторів частини суспільних відносин, а іноді можуть підміняти офіційно встановлені правові норми. Унаслідок цього виникає дуалізм або навіть багатоваріантність реально існуючого правопорядку, зумовлені існуванням прогалин в офіційному праві, невідповідністю офіційно встановлених норм поведінки уявленням певної частини населення про правове і неправове, справедливість і несправедливість. Легітимація може здійснюватися у відповідних процедурах, але головна її форма – екзистенційне сприйняття народом певної системи норм і цінностей, визнання сили загальності та обов'язковості [9].

Проблема легітимності – це значною мірою проблема участі суспільства в управлінні державою. Нездатність системи забезпечити таку участь підриває її легітимність. Ознаками падіння легітимності є зростання ступеня примусу; неправомірне обмеження прав і свобод особи; заборона незалежних ЗМІ; зростання корумпованості інститутів влади; низька економічна ефективність влади тощо. Крайньою точкою падіння легітимності влади є революції, державні перевороти як відкриті форми незадоволення режимом. Вирішити подібну ситуацію можливо за допомогою права, причому такого, що сприймається народом як легітимне.

Як вказує Н. Бусова, легітимність правових норм стає проблемою при переході від традиційного суспільства до сучасного. У традиційному суспільстві норми, що регулюють поведінку людей, мали виправдання у всеохоплюючому релігійному світогляді, захищеному від критики. При переході до сучасного суспільства єдиний релігійний світогляд розпадається, відбувається плюралізація релігійних вірувань і поглядів.

Як це відобразилось на праві? Модернізація призвела до позитивації права: право сприймається як позитивне право, тобто не як незмінний божественний закон, який людина може лише відкривати для себе, а як створене недосконалими, здатними помилятись людьми, як те, що встановлене людиною (positio у перекладі з латинської й означає «встановлення»). У зв'язку з цим і виникає питання: що слугує основою легітимності правил, що можуть бути змінені в будь-який момент політичним законодавцем?

Згідно з ідеями класичного лібералізму, що сходить до Дж. Локка, легітимність законів визначається тим, наскільки вони захищають індивідуальні свободи.

У громадянському республіканізмі, що йде від Арістотеля, центральне місце посідає демократичний процес як колективне обговорення, яке, принаймні в ідеалі, веде громадян до згоди відносного того, що є їх загальним благом. Легітимність закону визначається в поняттях народного суверенітету, тобто з точки зору того, наскільки вони можуть розглядатись як вираження волі народу.

Таким чином, склались два класичні підходи: легітимація через права людини і легітимація через народний суверенітет. Однак на сьогодні можна стверджувати про появу третього підходу, який розробляється прибічниками дискурсивної теорії права, що сформувалась у межах комунікативної теорії суспільства Ю. Хабермаса. Учений виходить із взаємозв'язку цих двох моментів: прав людини та ідеї демократії, ідеї народного суверенітету [11; 12]. Згідно з Ю. Хабермасом, в основі теорії права лежить уявлення про право як про механізм досягнення соціальної інтеграції, сукупності процедур для реалізації політичної участі і підкорення влади демократичним цілям [11, с. 154]. Правова система розглядається Ю. Хабермасом як опосередковуюча ланка між соціальними підсистемами та життєвим світом, що перетворює їх послання, оскільки тільки через право нормативні послання відносно прав та обов'язків можуть циркулювати у всьому суспільстві. На думку вченого, існує «внутрішній взаємозв'язок, а не лише випадковий історичний збіг, між правлінням закону і демократією», принципи і структури правової держави він визначає як механізм інституціоналізації політичного дискурсу громадськості [11, с. 136].

Погоджуємось із думкою Ю. Хабермаса, що легітимність є показником довіри і поваги до влади. Таким чином, легітимність не зводиться до юридичної оформленості або

здатності влади ефективно користуватись ресурсами насильства. В історії нечастими є випадки, коли розпад могутніх політичних утворень починався з втрати довіри до влади. І навпаки, навіть за дефіциту ресурсів примусу безумовне визнання громадянами права влади на віддачу наказів виводило суспільство з кризи.

Найважливішою проблемою реалізації норм є ставлення людей до правових норм. Тут можна говорити про три можливі варіанти. Перший, найсприятливіший – коли громадяни схвалюють, підтримують норму і погоджуються втілювати її в життя. Другий, менш сприятливий варіант – коли громадяни ігнорують норму, але й не порушують її. Третім є варіант, коли громадяни налаштовані проти норми, активно їй протистоять, а іноді й порушують її приписи. За цими варіантами стоїть проблема підтримки громадянами влади, проблема легітимності закону, легітимації правового простору. Очевидно, що легітимними можуть бути лише закони, що втілюють основні начала права: соціальну злагоду, суспільний компроміс тощо. Як вказує Конституційний Суд України в рішенні в справі про призначення судом більш м'якого покарання, «верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнутими передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути і несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [5].

Якщо говорити про правовий простір, то в Юридичній енциклопедії він визначається як сфера суспільних відносин, урегульована правом [6]. Інакше кажучи, правовий простір – це соціальний і географічний простір або їх частина, де відносини між людьми, суспільством та державою регламентовані певною сукупністю правових норм. У межах правового простру держави встановлюються єдині стандарти в гуманітарній, політичній, соціально-економічній та інших сферах, забезпечується єдність правового регулювання суспільних відносин, діє уніфіковане законодавство, існує консолідована правова система. Правовий простір держави, таким чином, обумовлюється властивостями національної правової системи, єдністю державної влади та економічного простору країни [4, с. 16]. Однак, на думку вчених, такий підхід до визначення правового простору є дещо звуженим. Адекватне уявлення про сутність і природу правового простору можливе лише на основі широкого праворозуміння, що, по-перше, відходить від нормативістського тлумачення проблем, а по-друге, не зводить право до державного, офіційного, позитивного права, а державний правовий простір – до території держави. Отже, правовий простір доречно сприймати як своєрідну соціальну структуру, що представляє собою взаємозв'язки та взаємовідносини, що виникають між суб'єктами правовідносин, які пов'язують у єдине ціле все розмаїття соціальної життєдіяльності суспільства і держави [4, с. 16].

Таким чином, забезпечення конституційної стабільності і легітимація правового простору є взаємопов'язаними та взаємообумовленими явищами. З одного боку, легітимація правового простору є обов'язковою умовою стабільності конституційного ладу, оскільки передбачає безумовну орієнтацію на базові суспільні цінності, які обумовлюють сутність конституційного ладу. З іншого боку, конституційною може вважатися тільки та держава, діяльність якої обмежують чітко визначені норми й процедури, яка забезпечує практичну реалізацію основних прав і свобод особи, де простежується взаємообумовленість прав людини та ідеї демократії. Тобто легітимація правового простору, державно-владної діяльності забезпечується перш за все реальними суспільними відносинами, що складають у сукупності конституційний лад.

Література

1. Бусова Н.А. Проблема легитимации правового порядка. Практична філософія та правовий порядок: Збірка наукових статей. / під ред. Кривуля О. М. URL: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/727/30/

2. Веніславський Ф. Конституційний Суд України в механізмі забезпечення стабільності конституційного ладу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. №2. С. 130-137.

3. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права Украини (методологічні питання). Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Киивський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1999. 36 с.

4. Кравчук В.М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1. 2016. С. 15-18.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України від 2 листопада 2004 р. №15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/246850__246915

6. Юридична енциклопедія: В 6 т. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана /редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Том 4. К.: «Українська Енциклопедія», 2002. 720 с.

7. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text

SUMMARY

The article is devoted to understanding the evolution and correlation of the concepts «constitutional stability» and «legitimization of the legal space». An attempt has been made to prove that the legitimation of the legal space and state-authority activity is provided primarily by real social relations, which in their totality make up the constitutional order.

The keywords: constitutional stability, legitimacy, legitimacy of the international order, the legitimation of the legal field

8. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.

9. Різник С.В. Легітимність. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-54034

10. Locke, John. Two Treatises on Government. Cambridge, Eng., 1960.

11.Habermas J. Postscript to Between Facts and Norms. *M. Deflem* (ed). Habermas, modernity and law. L., 1996, p.136-137.

12. Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, 1996.p. 3.

13. Simon J. Between power and knowledge: Habermas, Foucault and the future of legal studies //*R. Cotterrell* (ed). Sociological perspectives on law. Aldershot, 2001. Vol. 1., pp. 417, 420 – 421.

14. Zimmerman E. Government Stability in Six European Countries During the World Economic Crisis of the 1930s: Some Preliminary Considerations. // European Journal of Political Research. -1987.- № 1.- Vol. 15.

15.Zaller J. The Nature and origins of mass opinion. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – С. 57.